

Spol in seksualnost

Abstract

Gender and Sexuality

There is hardly a weaker connection between the titular signifiers and natural reproduction than in same-sex sexuality. Though seemingly non-functional for natural reproduction, it has a firm place in evolution, having been described in 450 and noted in 1500 animal species. Some genetic theories that have attempted to explain the mechanism in humans are briefly outlined and annotated. Same-sex sexuality (between men more visibly than between women) is present throughout written history, marked by varying forms and degrees of sexual discipline. The paper includes historical review, epistemological consideration, and clinical experience. The vicissitude of same-sex sexuality is interesting *per se*, but it also corroborates the initial premise that it is a biologically supported mechanism, as it survived even the most unfavourable regimes. The author argues that the gender of the subject and the object are two sides of the same function that benefits reproduction by varying and combining gender-related properties. Sexual activities are more susceptible to discipline, but in an unexpected sense.

Keywords: same-sex sexuality, genetics, social reproduction, history, epistemology

Bogdan Lešnik is a professor at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. (bogdan.lesnik@guest.arnes.si)

Povzetek

Naslovna označevalca nikjer nista manj samoumevno povezana z naravno reprodukcijo kakor pri istospolni seksualnosti. Čeprav je s tega stališča na videz nefunkcionalna, ima trdno mesto v evoluciji: opisana je pri 450 in opažena pri 1500 živalskih vrstah. Mehanizem pri ljudeh poskušajo pojasniti številne genetske teorije; najbolj razširjene so na kratko povzete in komentirane. Istospolna seksualnost (med moškimi vidneje kakor med ženskami) je navzoča tudi skozi vso pisno zgodovino, ki jo zaznamujejo različne vrste in stopnje seksualnega discipliniranja. Prispevek vključuje zgodovinski pregled, epistemološki razmislek in klinične izkušnje. Usoda istospolne seksualnosti je zanimiva sama po sebi; v skladu z izhodiščno predpostavko, da gre za biološko podprt mehanizem, pa je to, da je preživela tudi najbolj nenaklonjene režime. Avtor sklepa, da sta spol subjekta in spol objekta dve plati ene in iste funkcije, ki koristi reprodukciji tako, da variira in kombinira spolne značilnosti. Dovzетnejše za discipliniranje so seksualne aktivnosti, vendar v nepričakovanem smislu.

Ključne besede: istospolna seksualnost, genetika, družbena reprodukcija, zgodovina, epistemologija

Bogdan Lešnik je izredni profesor na Fakulteti za socialno delo. (bogdan.lesnik@guest.arnes.si)

Nobena variacija na področju spola in seksualnosti ni videti manj uporabna za naravno reprodukcijo kot istospolna seksualnost, pa vendar je opisana pri več kot štiristo petdesetih živalskih vrstah, od kačjih pastirjev do človekovih bližnjih sorodnikov bonobov (Baghemihl, 1999; Levay, 2011). Norveška raziskovalna skupina je odkrila istospolno seksualnost pri tisoč petsto vrstah in pravijo, da je to šele začetek (Naturhistorisk museum, 2009a). Živali stopajo v kratkotrajne in dolgotrajne (vseživljenjske) istospolne zveze. Za izključno istospolno zvezo se – v obup živinorejcev – odloči do deset odstotkov ovnov (Levay, 2011). Pri albatrosih samice pogosto oblikujejo istospolna partnerstva in skupaj skrbijo za mladiče (Baghemihl, 1999). Celo pri rastlinah srečamo nenavadne spolne kombinacije, kot so dvospolni in enospolni cvetovi na eni in isti rastlini, in za povrh je ženska rastlina, ki proizvaja moške cvetove, tudi učinkovitejša v reprodukciji (Vallejo-Marin in Rausher, 2006).

To ni poglavitna tema družboslovnega zanimanja za spol in seksualnost, vendar tudi ni zanemarljiva. Narava spola in seksualnosti nikjer ni manj samoumevna kakor pri istospolni seksualnosti, prav zato je zadnja odlično izhodišče za razumevanje prve. Specialističnih raziskav je veliko; tukaj jim ne bomo pridružili še ene, temveč bomo poskusili povezati opažanja iz različnih virov – tudi s priložnostnim epistemološkim razmislekom – v smiselno zgodbo. Izhodišče je razločno: istospolna seksualnost ima korenine v biologiji. Temu pritrjuje tudi njeno konstantno pojavljanje v zgodovini in antropologiji.¹ Kjer jo preganjajo, je pod plaščem skrivnosti še vedno vidna (gl. npr. Murray in Roscoe, 1997; Plant, 1991), kjer je ne, pa je ni nič več, kot bi pričakovali glede na statistično povprečje. Tu je nekaj, kar se ne pusti krojiti, to pa je prav značilnost »narave« – vztrajnost, ki je, kot razumemo naravno selekcijo, ne moremo pripisati ničemur drugemu kakor koristi za obstanek in razvoj vrste.

Kakšna je evolucijska korist od homoseksualnosti pri človeku? Oprl se bom na shematski pregled teorij, ki pripenjajo to korist na socialne funkcije (Barash, 2012).

- *Pomoč pri reprodukciji.* Homoseksualni ljudje ne investirajo v svoje razmnoževanje, temveč so v pomoč sorodnikom pri njihovem, zato je naravna selekcija ohranila ta »altruistični« genetski moment. Tako vedenje na Zahodu ni običajno, ponekod pa obstaja (fa'afafine na Samoi so povsem sprejeti v samoansko družbo, kjer skrbijo za nečake in nečakinje) in je bilo nemara v prazgodovini pogostejše.

Poznamo vsaj še dva analogna zgleda, kjer je družbeni status obredno povezan s skrbjo za otroke: indijski hidžra in ameriški staroselski dvoduh.

Toda to niso dobri zgledi za homoseksualnost, saj opisujejo (vsak v svojem

---

¹ Neka metaraziskava (Broude in Greene, 1976) med starejšimi opisi 42 (nepovezanih) družb najde samo pet takih, ki nimajo koncepta homoseksualnosti, med opisi 70 družb pa je kar za 41 teh rečeno, da je homoseksualnost odsotna ali redka. To bi pomenilo, da koncept iz določenega razloga poznajo vsaj še nekatere družbe iz zadnje skupine. Bolj verjetna značilnost zadnje skupine je, da o tem iz določenega razloga niso hoteli govoriti (vsaj s tujci ne), ni pa niti izključeno, da raziskovalci niso hoteli slišati. To priznavata tudi avtorici metaraziskave.

kontekstu) poseben *spol*, ki se sicer nanaša na spolno usmerjenost, a se z njo ne prekriva. Če njim rečemo »homoseksualni moški«, kaj so potem moški, ki seksajo z njimi?

- *Socialni prestiž*. Antropološke raziskave kažejo, da homoseksualni moški pogosteje kot naključno postanejo šamani ali duhovniki. Prestiž, ki so ga deležni njihovi sorodniki, daje tem več reproduktivnih priložnosti in s tem podpira tudi tiste skupne gene, ki prenašajo homoseksualnost.

Teorija se nanaša samo na moške, kar je sicer samo po sebi ne spodbija – ženska seksualnost ima morda drugačno genetsko podlago kot moška (Northwestern University, 2003) in zato bo tudi selekcija sledila drugačnemu modelu –, vendar je videti še bolj obrobna kot prejšnja. Tu je pravzaprav zanimivejše vprašanje, *zakaj* homoseksualni moški »pogosteje kot naključno« stopajo v duhovniški stan, odgovora pa seveda ne bomo iskali v genetiki.

- *Skupinska selekcija*. Kot dokazuje antropologinja Sarah B. Hrdy (1999), vzreja otrok v velikem delu človeške evolucijske zgodovine ni bila domena mater ali staršev, temveč družbenih skupin (ne le sorodniških). Navzočnost članov, ki se niso razmnoževali, je koristila skupini.

Podobno kot prva tudi ta teorija vidi korist v tem, da se del populacije ne razmnožuje, le da korist tukaj ni pomoč drugim pri reprodukciji, temveč socialna kohezija (ki koristi reprodukciji). Tudi Freud pogosto poudari prispevek homoseksualnih ljudi h »kulturnemu razvoju«, se pravi, družbeni reprodukciji (npr. v 1995b). Omenjeni norveški raziskovalci (Northwestern University, 2003) poleg tega opozarjajo, da je bila istospolna seksualnost opažena pri številnih inteligentnih živalih s kompleksno socialno strukturo, npr. pri volkovih, levih, kitih in primatih.

- *Uravnoteženi polimorfizem*. Geni, ki podpirajo homoseksualnost, so lahko povezani s kakšno drugačno koristjo, podobno kot je gen, ki povzroča bolezen srpastih celic, med epidemijo pomagal proti malariji.

Prejšnje teorije jemljejo homoseksualnost kot nekakšno funkcionalno disfunkcijo (disfunkcijo, ki je preživela, ker je dobila neko drugo funkcijo). Toda perspektiva disfunkcije je morda predsodek. Poglejmo tole možnost. Istospolna seksualnost očitno ne pelje v razmnoževanje, podpira pa nekaj zanj bistvenega. Seksa je v naravi (in med ljudmi) veliko več, kot bi bilo potrebno za naravno reprodukcijo (če je sklic za to trditev sploh potreben, vzemimo najbližjega: Naturhistorisk Museum, 2009b), saj seks meri na zadovoljitev, ne na reprodukcijo, to pa poveča tudi reproduktivni potencial. Istospolna seksualnost podpira seksualno zadovoljitev v »čisti«, »nefunkcionalni« obliki, s tem pa njen genetski vir, distribuiran v populaciji, koristi reprodukciji.

- *Nasprotna spolna selekcija*. V neki raziskavi (Campero Ciani in dr., 2004) so opazili, da imajo sorodnice homoseksualnih moških več

otrok kot tiste, ki imajo samo heteroseksualne sorodnike. Povsem mogoče je, da ista genetska konfiguracija, zaradi katere se pri moških razvije homoseksualnost, ženskam doda reproduktivne prednosti. To opažanje je zanimivo, vendar je »genetsko podprta androfilija« slišati nekoliko bizarno pojasnilo in zagotovo tudi ni vsa zgodba.

- *Neadaptivni stranski produkt.* Ni nujno, da selekcija neposredno podpira istospolno seksualnost; ta je lahko stranski produkt drugih značilnosti, npr. težnje k tvorbi parov, potrebe po čustveni in telesni gratifikaciji itn., torej značilnosti, ki koristijo reprodukciji. Ljudje pogosto oblikujejo istospolne pare, ki nimajo seksualnih stikov (ali ni znano, da bi jih imeli, kakor Anna Freud in Dorothy Burlingham, o njunem razmerju gl. Burlingham, 1991). Če ni seksa, je tvorba istospolnih parov prav lahko posledica omenjenih teženj in potreb. Zadovoljitev je nadomestne vrste. Sem bi spadalo prijateljstvo, tovarištvo ipd., ne pa tvorba parov, ki imajo seksualne stike, in še manj seks brez tvorbe parov. Še veliko teorij poskuša odgovoriti na »vprašanje, kako se je ta biološki mehanizem razvijal v evolucijskem času«, pravi Barash (2012) in dodaja: »Drugo vprašanje (prav tako še brez odgovora) je, zakaj bi nas to moralo zanimati.«

Te teorije korektno izhajajo iz prepoznane značilnosti naravne selekcije, da podpira fenotipe, ki v kompleksni, včasih paradoksnih igri vzrokov in posledic koristijo reprodukciji. Izjemo povzemam iz drugega vira (Rice in dr., 2012):

- *Epigenetski produkt.* Za homoseksualnost niso zaslužni kakšni posebni geni ali genetska konfiguracija, temveč razvoj zarodka v maternici, ki prek hormonov aktivira določene genetske dispozicije, drugih pa ne. Učinki prizadenejo spolne organe, spolno identiteto in seksualne preference. O tej teoriji lahko rečemo, da vrača vprašanje na začetek. Zakaj naravna selekcija dopušča *tako* aktiviranje? Če od nje ne bi bilo koristi, bi pričakovali, da bo ali izginila ali se vključila v reproduktivne interese. Epigenetska teorija, tudi če drži, ne pojasni ne dispozicije za istospolno seksualnost ne njene vztrajnosti. To ne pomeni, da v prihodnosti ne bo poskusov na tem področju in da ne bodo dali tudi kakšnih zaradi kompleksnosti genetskih konfiguracij zlasti nepričakovanih rezultatov. Največ priložnosti za konkretne poskuse daje epigenetska teorija, vendar lahko, če gornji pomislek velja, proizvedejo le protislovja.

Pri oblikovanju naravoslovne teorije o predmetu posebnega družbenega pomena se je težko izogniti projekcijam družbenih procesov, še zlasti če je relevantna vednost večinoma hipotetična. Nadomestijo jo ideološka stališča, ki napihnejo poznane delce v balon dozdevne vednosti. Vseeno bi bila odprava znanstvenih

ugotovitev kot irelevantnih zgolj zato, ker so nepopolne, preveč arogantna. Nekaj vendarle vemo, med drugim to, da je stvar bolj zapletena, kot si lahko predstavljamo; navsezadnje je nastajala dobro milijardo evlucijskih let (če štejemo od začetkov spolne reprodukcije). Težava je tudi pri zastavljanju pravih vprašanj, ki hitro zdrsnejo k »praktičnim«. Res, zakaj bi nas moralo zanimati, kakšen je biološki mehanizem homoseksualnosti? Razlog bi lahko bili kakšni evgenični projekti, ki bi hoteli odpraviti »družbeno škodljive elemente«, če parafraziram nacionalizme devetnajstega in dvajsetega stoletja (Mosse, 2005), o takih zamislih pa vemo, da koristijo le utrditvi določenih družbenih razmerij.

Drugi razlog, zakaj bi nas to moralo zanimati, je neoporečen: zato, da bolje razumemo svoj zgodovinski položaj. Pri tem seveda ne enačim evolucije in zgodovine, ki je družbeni proces. Za zgodovinsko znanost (in za nas) se je zgodovina začela s pisavo, ki jo znamo brati (četrto tisočletje pred našim štetjem; Robinson, 2003), vendar je družbena reprodukcija ali reprodukcija družbenih razmerij veliko starejša (od dvesto tisoč do dva milijona let, odvisno, kaj gledamo), njeni izviri pa razpršeni (to področje raziskujejo arheologija, paleoantropologija, paleosociologija itn.). Prav tako ne mislim, da je evolucija fikcija, razen v pomenu, ki ga ima ta izraz pri Freudu (2001a): teorija je model, »stavbni oder, ne sama stavba«, in v tem smislu fikcija. Bližja mi je predstava, da je zgodovina nedavni človeški prispevek k evoluciji – v temelju nezaveden prispevek, jo je pa po njenih derivatih, med katere spada znanost, omogočila misliti in morda (nekoč) manipulirati.

Če na kratko povzamemo enega številnih vidikov Freudove teorije, človeštvo dolguje svoj evlucijski uspeh temu, da je discipliniralo seksualne nagibe (Freud, 1987a; 2001b; 2004), s tem pa pridobilo nadomestne aktivnosti in nadomestne zadovoljitve – prav tiste, zaradi katerih človeštvo nima le evolucije, temveč tudi zgodovino. To teorijo je močno podprl Lévi-Strauss (1948), ko je opazil, da temeljna družbena pravila na različne načine, a prav povsod obsegajo prepoved incesta in z njo povezana poročna pravila.

Kako je kotirala istospolna seksualnost v času pred pisavo, ne vemo. Najstarejši ohranjeni daljši zapisi so iz Mezopotamije. Babilonski *Ep o Gilgamešu* (verzija iz okoli 1800 pr. n. št. je nastajala celo tisočletje in pol od domnevnega zgodovinskega lika) povzdiguje junakovo ljubezen do sprva nasprotnika, potem prijatelja Engiduja (tako kot zgodba o Davidu in Jonatanu v Stari zavezi, 1 Sam, 18). Ne vemo, ali je ta ljubezen vključevala seks, o njeni čutnosti pa ne moremo dvomiti, kakor tudi ne o tem, da istospolna seksualnost (med moškimi) ni bila nikakršen tabu. Hamurabijev zakonik (okoli 1750 pr. n. št.) v zvezi z istospolno seksualnostjo prepoveduje obrekovanje, incest in posilstvo. Kot omeni marijska kraljica v nekem pismu, sta imela ljubimce tako njen mož kakor Hamurabi (Gerig, 2005). Istospolno posilstvo je bilo strogo kaznovano, ker je imelo pomembno konotacijo: za uglednega moškega (*seignior* je videti eden konceptualnih prednikov svobodnega državljana) je sramotno, če privzame penetrirani, podrejeni položaj (zato je prepovedano obrekovanje), pač pa je častno, če je dominanten in penetrira. Babilonski priročnik za napovedo-

vanje prihodnosti *Summa alu* pravi: »Če *seignior* kopulira s sebi enakim od zadaj, bo postal voditelj med vrstniki in brati.« Analni spolni odnos je pogost likovni motiv in vse kaže, da je bil vključen v verske obrede (Gerig, 2005; Bullough, 1980).

Ni nemogoče, da je judovski zakon prepovedal istospolno seksualnost (med moškimi) v okviru prizadevanj, da bi se distanciral od »malikovalskih« verskih praks. Pentatevh (*Torah*) je začel nastajati v šestem ali sedmem, današnjo obliko pa je dobil v petem ali četrtem stoletju pr. n. št. (Grabbe, 1998). V Levitiku (3 Mz, 20, 13) izrecno zahteva smrt obeh storilcev. Ob sicer znatnih regionalnih razlikah je v antičnem svetu tako splošna prepoved vse do krščanstva osamljen primer.

Reguliran je bil samo seks med moškimi, domnevno zaradi nizkega družbenega statusa žensk. Sapfo (6. stol. pr. n. št.), grške vazne poslikave in številne anekdote pozneje (gl. npr. Bennet, 2000) nakazujejo, da obstaja tudi veliko tišja tradicija lezbične seksualnosti, ki je stopila v javnost šele v dvajsetem stoletju (beseda »lezbištvo« je v rabi od leta 1870; Zimmerman, 2003). Zgodovino lezbištva moramo skoraj vedno razbirati iz pisanja moških, v devetnajstem stoletju zlasti seksologov (Havelock Ellis, Krafft-Ebing in drugi), in njihovih fantazij na to temo.

Torej moramo vzeti Foucaultovo (2010) tezo, da homoseksualnost ni samo nov koncept, temveč tudi nova praksa, *cum grano salis*. Istospolne seksualne aktivnosti očitno niso nič novega, družbeni odziv nanje pa se je spreminjal, kar vključuje njihovo pojmovanje, obravnavanje in tudi samorazumevanje udeležencev. Če se je spreminjalo tudi, *kako* se je istospolna seksualnost prakticirala, to ne pomeni, da je bila kdaj kaj drugega kot istospolna seksualnost, temveč se nanaša na njeno mesto v institucionalnem dispozitivu, in ni presenetljivo, da je to mesto v različnih epistemoloških obzorjih različno. Bolj pade v oči, da jo najdemo tako rekoč povsod.

Foucault je problematiziral zahodno »odkritje« seksualnosti kot diskurzivnega objekta, ki od sedemnajstega stoletja naprej v vse bolj pretanjenih oblikah služi institucionalnemu nadzoru in obvladovanju ljudi na individualni in kolektivni ravni. Težko pa bi rekli, da seksualne kategorije v starejših družbenih modelih nimajo enake ali analogne funkcije. Kaj drugega pomeni »nagnusni buzerant« (kakor je anahronistično, a slikovito prevedel Iztok Simoniti), iz katerega se na nekem mestu v Petronijevem Satirikonu norčuje Enkolpij (ki seksa, kot se spodobi, v glavnem s svojim mladim sužnjem Gitonom in prijateljem Asciltom)? Da je to satira, ne spremeni poante, da so se seksualne nalepke prebile skozi vse »epistemološke dobe« v evropskem prostoru, pogosto prav v šalah in zbadljivkah, ki jih razumemo brez težav. Res pa se nam ne zdijo nujno enako smešne.

Odkar je Rousseau v *Izpovedih* opisal (pri nekem znancu) to, kar bi danes imenovali homoseksualnost, je minilo okroglo stoletje, preden je bila definirana in za njo še heteroseksualnost, biseksualnost itn. Le prva kategorija je bila praktična (s posledicami v pravu, medicini itn.), preostale logično izhajajo iz nje. O heteroseksualnosti ne bi govorili, če ne bi bilo istospolne seksualnosti, in biseksualnost kot »usmerjenost k obema spoloma« se je tu znašla zaradi istospolne komponente. Magnus Hirschfeld je leta 1923 oblikoval pojem »transseksualizem«, ki se ne nana-

ša na spol objekta, temveč na spol subjekta, in ima podobne praktične posledice kakor spol objekta.

Čeprav se te besede končajo na -seksualnost, kar ima v vsakdanji slovenščini konotacijo seksualnih aktivnosti, ne govorijo o seksu, temveč o spolu. Sestavljene so po vzoru *homo* (grško isti) in *sexus* (latinsko spol, tudi slovnični). Besedo »homoseksualnost« prvič najdemo v pamfletu, ki ga je spisal Karl-Maria Benkert (»Kertbeny«) leta 1869 (Takács, 2004). Lahko da je avtor oblikoval jezikovni hibrid, ker ni znal bolje (vendar ni kakšna izjema: enako hibridnih je veliko utečenih besed, ki se končajo na *λόγος*, npr. sociologija, komunikologija, defektologija, kriminologija itn. – same družbene znanosti, plus astrologija). Mogoče pa je hotel s svojo skovanko povezati obe družbi, grško in rimsko, ki veljata za zibelko »evropske civilizacije« in v katerih so bile homoseksualne aktivnosti (med moškimi) v vsakdanjem življenju ustaljena praksa.

Toda kot argumentira Foucault (pridružujeta pa se mu tudi Dover, 1995, in Veyne, 1983), se sami Grki in Rimljani v teh konceptih ne bi prepoznali. Niso se delili po spolni usmerjenosti, ta pojem zanje sploh ne bi imel smisla. Posmeha vredna je bila nezmernost in maščevalo se je kršiti pravila, navade in običaje, ki so veljali za družbeni status. Zato Sula ni živel s svojim glumačem, dokler je bil diktor; šele ko je po opravljenih nalogah odložil funkcijo, se mu je lahko spet posvetil (Plutarh, 1981).

Pri teh pravilih, navadah in običajih opazimo kontinuiteto, ki opozarja na povezave med seksualnimi in družbenimi aktivnostmi. Kakor v Babiloniji in preostalem antičnem svetu je bilo tudi v Grčiji in Rimu sramotno, če je bil svobodni državljani (ni veljalo za sužnje, tujce in pod določenimi pogoji mladoletne, še ne svobodne državljanke) penetrirani udeleženec v spolnem aktu. Sam je lahko penetriral kogar koli. Ni smel biti penetriran, ker to pomeni podrejen (kakor je ženska podrejena očetu in možu, suženj gospodarju itn.), torej nesvoboden in neprimeren za opravljanje javnih funkcij (Dover, 1995; Foucault, 2010; Veyne, 1983). To ni bilo vprašanje seksualne morale, temveč cena svobode; enako pravilo – prepoved podrejanja – je namreč veljalo v vseh socialnih stikih (Veyne, 1983). Položaj pri seksu je bil družbeni položaj.

Svobodni državljani, ki je bil pri seksu penetriran, je bil kaznovan že v antični tradiciji (vsaj z izgubo ugleda). Krščanska inovacija je kaznovanje, torej podreitev prej svobodnega državljanca. Istospolna seksualnost v krščanstvu sledi bolj judovski kakor babilonsko-grško-rimski tradiciji. Prepoved seksa med moškimi prevladuje od predortodoksnega Tertulijana iz prvega in drugega stoletja našega štetja (Roberts in Donaldson, 1885–1896) tako v zahodnih in vzhodnih cerkvah kakor v protestantizmu in drugih ločinah, in se gladko nadaljuje v kronološko naslednji abrahamski religiji, islamu. Pri oblikovanju te prepovedi opazimo niz premestitev. Ko apostol Pavel našteva, kdo vse je izključen iz občestva (1 Kor, 6, 9; upoštevajoč, da je avtorstvo sporno, tudi 1 Tim, 1, 9-10), imenuje (med drugim) dve skupini ljudi. To ni odrekanje zadovoljitvi. Pavel ne nalaga vernikom, naj tega ne počno, temveč

zapira vrata pred ljudmi iz teh skupin.

Eno so μαλακοί (v uradnem prevodu »moške vlačuge«, po Dalmatinu »ty mehki«), kar je bila žaljivka, ki je zajemala zaničevane »penetrirance« in nasploh pasivne moške. Za druge pa Pavel od neznano kod vpelje besedo ἀρσενοκοίται (Johansson, 2003, dokazuje, da iz astrološke karakterologije). Beseda je opisna in nedvoumna (v Chráskovem prevodu: »moželežniki«). Današnji uradni prevod je »homoseksualci«, kar je v nebo vpijoč anahronizem, ni pa netočen, saj je prav ta Pavlova intervencija ustvarila »homoseksualca«, moškega, ki leže k moškemu, kakor se leže k ženski. Istospolna seksualnost je bila s tem poosebljena in premeščena v posebno skupino ljudi.

Položaj pri istospolnem odnosu je prej zastopal statusno razliko med svobodnim in podrejenim moškim; v novem režimu postane sinekdoha za zavrženo seksualnost. Potem ko je v enajstem stoletju analni spolni odnos med moškimi dobil ime iz judovske tradicije: sodomija (Jordan, 1997), se je izraz po potrebi uporabljal tudi za analni odnos z žensko, masturbacijo, koitus *a tergo* in še zlasti bestializem (Lever, 1985). In nazadnje, nekdanje statusno razlikovanje med moškimi se je premestilo v predpisano razmerje med spoloma, prevedeno v abstraktno (kvazibiološko) razliko med aktivno in pasivno »vlogo«.

Z epistemološkega stališča se tukaj nakazujeta dva sklepa. Prvič, ob diskontinuitetah, ki jih Foucault (1984) bere v vzvratni smeri kot »genealogijo koncepta«, teče tudi proces, ki ga lahko opišemo z besedo, sposojeno iz evolucijske teorije: koncept »mutira«, postane uporaben v čisto drugačnem kontekstu, in tudi če spotoma izgubi prvotne reference, neka zveza ostane. Drugič, vpliv institucionalno podprtega koncepta seže daleč onstran njegovih podpornih institucij, ker postane samoumeven in se vključi v splošni pojmovnik tako kot beseda v slovar.

Krščanska Evropa je grozila istospolni seksualnosti (med moškimi) najprej z grmado (Lever, 1985), po razsvetljenski sekularizaciji (se pravi po intervenciji znanosti v sedemnajstem in osemnajstem stoletju) pa najprej s smrtno kaznijo in potem z zaporom, ki je v dvajsetem stoletju v Nemčiji in Rusiji vključeval koncentracijsko taborišče (prvi uničevalno, drugi prevzgojno, Plant, 1991; Klejn, 2001), v Angliji pa z opcijsko kemično kastracijo, kakršna je doletela matematika Alana Turinga. Vse zaman. Res se je istospolna seksualnost premestila iz središča družbenega življenja na obrobje (in čez rob), toda namesto da bi izumrla, se je zgodilo le to, da se je demografsko povsem naključna množica konsolidirala v skupnost in tako rekoč od zunaj vrnila istospolno seksualnost v središče družbenega življenja.

Freudovo opažanje strukturne povezave med zavračanjem homoseksualnosti in paranojo (1995b) presenetljivo sovpada z opažanjem, da se »homoseksualec« pojavi v krščanstvu kot blodnja, ki »popravlja realnost«, tako da preuredi ali na novo oblikuje svoje predstave. Znanost je to blodnjo materializirala, jo naredila za kategorijo »seksualne psihopatije« (Krafft-Ebing) in prevedla teološke utemeljitve njene zavrženosti v psihološke značilnosti (npr. k hudodelski konspirativnosti nagnjeni značaj, ki ga najdemo v Hitchcockovih filmih *Tujca na vlaku* in *Vrv*). Tako

je nastal prvi izmed konceptov, ki so še danes namenjeni razvrščanju in celo samorazvrščanju ljudi v skupine. Besedo homoseksualnost je Benkert skoval v *podpora* skupini »seksualnih ekscentrikov«, če uporabimo najblažji pojem iz sorodne blodnje, diskurza o normalni seksualnosti. Okrepijo se oblike nadzora in obvladovanja na podlagi seksualnosti (kakor je opazil Foucault), med drugim s tem, če nadaljujem z dobro znanimi Althusserjevimi besedami, da jih izvaja kar sam subjekt nad seboj. Vendar je treba dodati, da ima samorazvrščanje v ogrožajočih okoliščinah najprej in zlasti obrambno funkcijo; druge funkcije bi mirno preživele tudi brez posebnih, ločenih skupnosti. V paranoidno družbeno strukturo je subjekt zapleten po sili, saj je njen proizvod in jo nujno tudi reproducira.

Klinična izkušnja pokaže, da je zahteva po transparentni seksualnosti postala psihološka past. Ljudje občutijo notranji pritisk in krivdo, dokler ne priznajo ali razkrijejo svoje homoseksualnosti; takrat notranji boji zvečine potihnejo (se pa marsikdaj začnejo zunanji). Podobni notranji pritiski nastajajo tudi pri ljudeh, ki mislijo, da so *morda* homoseksualni, tudi če ne prakticirajo istospolne seksualnosti, ker so kdaj imeli kakšno izkušnjo (ali fantazijo, kar je po učinku isto) in so doživeli vznburjenje, zdaj pa sumijo, da jih to v celoti določa. Njim je teže doseči pomiritev, ker jim tisto vznburjenje ostaja nepojasnen, nepovabljen tujek.

Še ne tako davno so strokovnjaki domnevali, da je homoseksualnost nekako nalezljiva (npr. Kobal in Bavcon, 1969). Izhajali so iz opažanja, da marsikdo odkrije to obliko zadovoljitve z izkušnjo. Opažanje ni bilo novo. Ker lahko vznburi že beseda, spovedniki vernikom niso omenjali istospolnih seksualnih aktivnosti, da ne bi koga poučili (gl. Lešnik, 1991; najbrž se nikoli ne bom nehal opravičevati zaradi lapsusa, da se mi je tam srednje ime Antona Martina Slomška zapisalo »Tomaž«). Kako sta taki »socialna nalezljivost« in »okužba z besedo« mogoči? Zakaj lahko ljudje kar zdronejo v istospolno seksualnost, če je priložnost ustrezna?

Da je pri človeku ekskluzivna spolna usmerjenost le mejna možnost, je prvi pokazal Freud; naše seksualne aktivnosti poganjajo objekti obeh spolov (in sicer štirje, je napol v šali napisal Fließ 1. 8. 1899). Zlasti pa je opazil nadomestke, ki jih uresniči simptom, včasih manj opazno, včasih povsem očitno, a subjektu samemu prikrito (kakor Schreberjeva blodnja). Freudovo teorijo je podprl Kinsey (in dr., 1948; 1953): večina ljudi ni ekskluzivno spolno usmerjenih, temveč se nahaja nekje na lestvici od enega do drugega roba in se po tej lestvici celo pomikajo (glede na starost in druge okoliščine). Kinseyjevo delo je doživelo številne kritike, ni pa bilo nikoli ovrženo.

Freudova teza je znana: človek je biseksualno bitje, se pravi, ima dispozicijo za seksualne aktivnosti z obema spoloma. To je doslej tudi edini odgovor, ki pojasni vsa opažanja. Zakaj so nekateri ljudje ekskluzivno usmerjeni? Zadovoljiti se moramo z odgovorom, da je to statistična nujnost. Verjetnost, da bomo zasedli to ali ono mesto na Kinseyjevi lestvici, je enaka kot pri metanju kock – manjša pri mejnih vrednostih, večja pri srednjih. Prav lahko da je ta odgovor tudi dokončen.

Razlogov za to, da je seks z obema spoloma danes morda redkejši, kot bi pri-

čakovali glede na to verjetnost, je več. Ko so istospolno seksualnost zadele sankcije, so najbolj neposredno prizadele tistega od obeh robov distribucije, ki najde zadovoljitev samo v istospolnem seksu. Ta skupina je postala družbeni izolot, ki mu ni bilo lahko pripadati in so se mu še »člani«, kaj šele drugi zainteresirani raje izogibali (se je pa lahko vsakdo ujel v past, ki so jih radi nastavljali varuhi reda). Za izogibanje – ne seksualnosti, temveč temu, da bi se izdali, nazadnje tudi pred seboj – so razvili psihološke mehanizme, kakršni so potlačitev, zanikanje, utajitev in zavrnitev (gl. Lešnik, 2005). Z izjemo zadnjega se konceptualno ne navezujejo na istospolno seksualnost, klinična izkušnja pa pokaže, da so zelo pogosto uporabljene prav v tej povezavi.

Z vprašanjem, od kod izvira homoseksualnost, se je Freud dolgo ukvarjal. Misli je že, da je odkril formativne družinske vzorce (najbolj znanega je opisal pri Leonardu, 2000a), toda pokazalo se je, da enaki vzorci niso nič redkejši v heteroseksualnih primerih. Leta pozneje (1915) je v opombah k prvi od *Treh razprav o seksualni teoriji* (1995a), v kateri obravnava spolno usmerjenost, dodal, da nič manj kot ekskluzivna homoseksualnost zahteva pojasnilo tudi ekskluzivna heteroseksualnost in da »popravljanje« spolne usmerjenosti ni ne smiselno ne mogoče. Te pripombe so bile dolgo preslišane.

Druga od *Treh razprav* obravnava seksualne aktivnosti, ki so načeloma mogoče v kateri koli spolni kombinaciji ali pa spola kombinirajo kar same (kakor fetišizem, ki mu je Freud posvetil spis pozneje, 1987b). Njena osrednja ugotovitev je, da seksualne aktivnosti izvirajo iz polimorfne dispozicije, kot se kaže pri otrocih; tam je v »predgenitalni« obliki že nastavljeno vse (navzoče *in virtu*), kar se pozneje razvije v seksualno aktivnost.

Imamo torej dve dispoziciji, eno za spolno usmerjenost in drugo za seksualno aktivnost? To je slišati precej akademsko, bolj stvar klasifikacije kakor izkušnje – dokler ne primerjamo, kako preneseta discipliniranje, ki ga vsakič znova opravi vzgoja otrok. Biseksualnost ga prestane praktično brez praske; izrazi se (v nadomestnih in latentnih oblikah) tudi pri ekskluzivni spolni usmerjenosti. Kaj pa polimorfizem? O discipliniranju vemo, da ima erogene učinke (gl. npr. Freud, 1989), nikjer očitneje kot pri de Sadu. Vpliv discipliniranja v otroštvu na seksualne aktivnosti v odraslosti je opazen. Disciplinirani subjekt namesto široke palete aktivnosti, za katere ima potencial, razvije ozke, specifične seksualne cilje, vse do tega, da spol postane nebitven in prevlada nekaj, čemur bi lahko rekli »spolna neusmerjenost«. Najboljši zgled najdemo pri samem de Sadu. Njegovi protagonisti niso izbirčni glede objekta, njihove aktivnosti pa so vedno le variacije na spolni odnos, ki mu je markiz dal pol imena. Za seksualno zadovoljitev vedno znova uprizorijo podrejanje in obnovijo nekaj, v čemer ni preveč videti izvornih pogojev civilizacije: discipliniranja in krivde (kaznovanja).

Da je objekt postranski v primerjavi z aktivnostjo, piše tudi Freud v *Treh razpravah*. Njegova funkcija je, da vzburi, kar pripelje k seksualni aktivnosti (in reprodukciji). Na objekt tako ali drugače naletimo, odvisno od okoliščin in naključij, in je

načeloma nadomestljiv. Seksualne aktivnosti, na drugi strani, nerade spreminjajo svoje temeljne značilnosti, kakršnekoli te so. Številni nagibi se izrazijo v nadomestnih oblikah (npr. sadizem, ki se izrazi v socialnih, ne pa v spolnih odnosih) in te se prav tako nerade spreminjajo. Kaže torej, da discipliniranje glede objekta zaradi njegove aleatorne narave sploh ni mogoče, medtem ko se discipliniranje aktivnosti praviloma posreči.

Kar tukaj imenujemo »discipliniranje«, se pogosto ne ujema s cilji in nameni vzgojnih instanc (danes bi se marsikdo uprl že tej besedi), je pa prav skupni učinek vzgojnih praks in vzbujenj, ki jih spremljajo. Če drži, kar smo razvili doslej, ta učinek ni – ne more biti – spolna usmerjenost, ampak je le preferenčna seksualna aktivnost ali, če pogledamo iz drugega zornega kota, specifična seksualna zavrtost.

Pozorni bralci so opazili, da tukaj obravnavamo zlasti spol *objekta*. Spol subjekta je v prostoru, ki ga zavzemajo abrahamske družbe, vse do ženskega in homoseksualnega gibanja dokaj samoumevna kategorija. Je najprej opisni pojem: vsak subjekt ima spol, tako v slovnici kakor v družbi. Hkrati pa je tudi družbeni status, ki določa, kaj komu pritiče, in odstopanja se praviloma maščujejo. Gibanji – ki sta sočasni, ker izhajata iz istih pogojev, nista pa vedno zaveznika – sta vpeljali nekaj novega: spregovorili sta s stališča drugega (de Beauvoir) in celo tretjega (Hirschfeld) spola od tistega, ki ima statusno pravico do izjavljanja, še zlasti izjavljanja *o njiju*. Tako se je rodil »spolni subjekt«; spol sam je postal subjekt. To je – vsaj v teoriji – odprlo vrata nove vrste subjektivnosti, ki je odtlej iznašla še druge izraze.

Sčasoma je Freud (1998) podvomil, da je spol kaj bistveno več kot označevalec aktivne ali pasivne drže, se pravi, stvar identifikacije. Ni verjel v »transseksualizem« in je bil tudi sicer – morda ne docela upravičeno – skeptičen do Hirschfeldovih teorij (gibanje za dekriminizacijo homoseksualnosti je podpiral »iz humanitarnih razlogov«, gl. 2000a), vendar je spol tudi po zaslugi njegove teorije izgubil samoumevno navezavo na anatomske spol. Če moški zavzame pasivno držo, ni potem, psihološko gledano, ženska, in *vice versa*? Kaj reči o tem, da moški (neizogibno) zapade kastracijskemu kompleksu, ženska pa ne? Nimata posledično nekako »zamenjanih vlog«? Splošna implikacija je, da je človek ne le biseksualno, temveč tudi dvospolno bitje. Psihološka značilnost, da v razmerju zavzame eno ali drugo ali obojno ali mešano ali vmesno držo, ima konstitucijsko, biološko podlago, dokazuje Freud (1998).

Pojma »biseksualnost« in »dvospolnost« sta enako nesrečna, ker predvidevata vsak po dve možnosti (plus samega sebe kot tretjo); to so pač bolj preference diskurza. Spol in spolna usmerjenost sta dve plati iste funkcije, ki variira in kombinira spolne značilnosti. Odgovor na vprašanje, zakaj nekateri ljudje zavračajo svoj anatomske spol, bi bil potem enak kot pri vprašanju, zakaj nekateri postanejo izključno homoseksualni: ker je to statistična nujnost.

Kakor smo videli, je tudi sam Freud izenačil spolno razliko z nasprotjem aktivnost/pasivnost (izrecno v 1998) in glede tega sprejel judovsko-krščansko tradicijo, ne da bi analiziral njene predpostavke, kakor jih je znal analizirati drugje (npr.

2000b ali 2004). Istospolna seksualnost je pri njem v domeni odklonov kratko malo zato, ker odstopa od družbene norme. Družbena norma pa ni nič drugega kot konvencija. Ker konvencije ohranjajo statusni red in pristojnosti, kršitve nujno naletijo na odpor, ki se v kliničnih in forenzičnih znanostih izrazi kot patologizacija. Kakor vse zgodovinske tvorbe se tudi konvencija spreminja; ta proces lahko spremljamo, še zdaleč pa nismo zmožni napovedati njegovega izida, saj je – tudi tu moramo brez obotavljanja dati prav Foucaultu – hkrati učinek in generator oblastnih razmerij (svoboda/podrejanje) na vseh ravneh občevarja.

Literatura

- BAGEMIHLE, BRUCE (1999): *Biological exuberance: animal homosexuality and natural diversity*. New York: St. Martin's Press.
- BARASH, DAVID P. (2012): The Chronicle Review: The evolutionary mystery of homosexuality. *The Chronicle of Higher Education*, 19. november. Dostopno na: www.chronicle.com/article/the-evolutionary-mystery-of/135762 (3. oktober 2016).
- BENNETT, JUDITH M. (2000): "Lesbian-like" and the social history of lesbianisms. *Journal of the History of Sexuality* 9(1): 1–24.
- BROUDE, GWEN J. IN SARAH J. GREENE (1976): Cross-cultural codes on twenty sexual attitudes and practices. *Ethnology* 15(4): 409–429.
- BULLOUGH, VERN L. (1980): *Sexual variance in society and history*. Chicago: University of Chicago Press.
- BURLINGHAM, MICHAEL J. (1991): The relationship of Anna Freud and Dorothy Burlingham. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis* 19: 612–619.
- CAMPERIO-CIANI, ANDREA, FRANCESCA CORNA IN CLAUDIO CAPILUPPI (2004): Evidence for maternally inherited factors favouring male homosexuality and promoting female fecundity. *Proceedings of the Royal Society B* 271: 2217–2221.
- DOVER, KENNETH JAMES (1995): *Grška homoseksualnost*. Ljubljana: KRT.
- FOUCAULT, MICHEL (1984): Nietzsche, genealogy, history. V *The Foucault reader*, P. Rabinow (ur.), 87–90. Harmondsworth: Penguin.
- FOUCAULT, MICHEL (2010): *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC.
- FREUD, SIGMUND (1987a): Nagoni in njihove usode. V *Metapsihološki spisi*, 71–100. Ljubljana: ŠKUC & Znanstveni inštitut filozofske fakultete.
- FREUD, SIGMUND (1987b): Fetišizem. V *Metapsihološki spisi*, 413–424. Ljubljana: ŠKUC & Znanstveni inštitut filozofske fakultete.
- FREUD, SIGMUND (1989): »Otrok je tepen«: Prispevek k poznavanju nastanka seksualnih perverzij. *Problemi / Razprave* 27(5): 324–345.
- FREUD, SIGMUND (1995a): *Tri razprave o teoriji seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut filozofske fakultete.
- FREUD, SIGMUND (1995b): Psihoanalitične pripombe k avtobiografskemu opisu primera paranoje (*dementia paranoides*). V *Primer Schreber*, M. Dolar (ur.), 7–69.

- Ljubljana: Analecta.
- FREUD, SIGMUND (1998): O psihogenezi primera ženske homoseksualnosti. *Delta* 4(1-2): 163-188.
- FREUD, SIGMUND (2000a): Spomin iz otroštva Leonarda da Vinci. V *Spisi o umetnosti*, 107-190. Ljubljana: *Cf.
- FREUD, SIGMUND (2000b): Michelangelov Mojzes. V *Spisi o umetnosti*, 207-239. Ljubljana: *Cf.
- FREUD, SIGMUND (2001a): *Interpretacija sanj*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- FREUD, SIGMUND (2001b): *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana: Gyrus.
- FREUD, SIGMUND (2004): *Mož Mojzes in monoteistična religija: Tri razprave*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- GERIG, BRUCE L. (2005): Homosexuality in the Ancient Near East, beyond Egypt. *The Epistle: a web magazine for Christian gay, lesbian, bisexual and transgender people*. Dostopno na: epistle.us/hbarticles/neareast.html (3. oktober 2016).
- GRABBE, LESTER (1998): Leviticus. V *Oxford Bible commentary*, J. Barton (ur.), 91-110. Oxford: Oxford University Press.
- HIRSCHFELD, MAGNUS (1923): Die intersexuelle Konstitution. *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* 23: 3-27.
- HRDY, SARAH B. (1999): *Mother Nature: a history of mothers, infants and natural selection*. New York: Pantheon.
- JOHANSSON, WARREN (2003): Ex parte themis: the historical guilt of the Christian Church. *The Pink Triangle Trust*. Dostopno na: <http://www.pinktriangle.org.uk/lib/hic/johansson.html> (3. oktober 2016).
- JORDAN, MARK D. (1997): *The invention of sodomy in Christian theology*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- KINSEY, ALFRED C., WARDELL BAXTER POMEROY IN CLYDE E. MARTIN (1948): *Sexual behavior in the human male*. Philadelphia: Saunders.
- KINSEY, ALFRED C., WARDELL BAXTER POMEROY, CLYDE E. MARTIN IN PAUL GEBHARD (1953): *Sexual behavior in the human female*. Philadelphia: Saunders.
- KLEJN, LEV S. (2001): *Sprevrnjeni svet*. Ljubljana: *Cf.
- KOBAL, MILOŠ IN LJUBO BAVCON (1969): Homoseksualnost. V *Socialna patologija*, L. Bavcon, M. Kobal, L. Milčinski, K. Vodopivec in B. Uderman (ur.), 123-136. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- LEŠNIK, BOGDAN (1991): Raba morale. V *Rožnati trikotnik: nacistična vojna proti homoseksualcem*. R. Plant (ur.), VII-XVI. Ljubljana: KRT.
- LEŠNIK, BOGDAN (2005): *Temelji psihoanalize: opombe h konceptom*. Ljubljana: *Cf.
- LEVAY, SIMON (2011): *Gay, straight, and the reason why: the science of sexual orientation*. Cambridge, Massachusetts: Oxford University Press.
- LEVER, MAURICE (1985): *Les bûchers de Sodome*. Pariz: Fayard.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE C. (1948): *Les structures élémentaires de la parenté*. Pariz: Presses universitaires de France.
- MOSSE, GEORGE L. (2005): *Nacionalizem in seksualnost: Morala srednjih razredov in*

- seksualne norme v moderni Evropi*. Ljubljana: *Cf.
- MURRAY, STEPHEN O. IN WILL ROSCOE (1997): *Islamic homosexualities: culture, history and literature*. New York: New York University Press.
- NATURHISTORISK MUSEUM (2009a): *Against nature? An exhibition on animal homosexuality*. Dostopno na: www.nhm.uio.no/besok-oss/utstillinger/skiftende/againstnature/index-eng.html (3. oktober 2016).
- NATURHISTORISK MUSEUM (2009b): *Homosexuality, evolution and humans*. Dostopno na: www.nhm.uio.no/besok-oss/utstillinger/skiftende/againstnature/animal_human.html (3. oktober 2016).
- NORTHWESTERN UNIVERSITY (2003): *Study suggests difference between female and male sexuality*. Dostopno na: www.sciencedaily.com/releases/2003/06/030613075252.htm (3. oktober 2016).
- PLANT, RICHARD (1991): *Rožnati trikotnik: nacistična vojna proti homoseksualcem*. Ljubljana: KRT.
- PLUTARH (1981): *Življenje velikih Rimljanov*. Ljubljana: DZS.
- RICE, WILLIAM R., URBAN FRIBERG IN SERGEY GAVRILETS (2012): Homosexuality as a consequence of epigenetically canalized sexual development. *The Quarterly Review of Biology* 87(4): 343–368.
- ROBERTS, ALEXANDER IN JAMES DONALDSON (UR.) (1885–1896): *Ante-Nicene fathers. The Writings of the Fathers down to A. D. 325. 3. zvezek*. Buffalo: Christian Literature. Dostopno na: <http://oll.libertyfund.org/titles/coxe-ante-nicene-fathers-the-writings-of-the-fathers-down-to-a-d-325-10-vols> (5. januar 2017).
- ROBINSON, ANDREW (2003): The origins of writing. V *Communication in history: technology, culture, society*, D. Crowley in P. Heyer (ur.), 5. poglavje. Boston: Allyn and Bacon.
- TAKÁCS, JUDIT (2004): The double life of Kertbeny. V *Past and present of radical sexual politics*, G. Hekma (ur.), 26–40. Amsterdam: UvA – Mosse Foundation.
- VALLEJO-MARIN, MARIO IN MARK D. RAUSHER (2006): Selection through female fitness helps to explain the maintenance of male flowers. *The American Naturalist* 169(5): 563–568.
- VEGA-FRUTIS, ROCÍO, ROGELIO MACÍAS-ORDÓÑEZ, ROGER GUEVARA IN LUTZ FROMHAGE (2014): Sex change in plants and animals: a unified perspective. *Journal of Evolutionary Biology* 27(4): 667–675.
- VEYNE, PAUL (1983): Homoseksualnost v Rimu. *Problemi* 6-8: 127–130.
- ZIMMERMAN, BONNIE (UR.) (2003): *Lesbian histories and cultures: an encyclopedia*. New York: Garland Publishing.